

Száz éve született József Attila

A KÉSEI KORSZAK VERSTÍPUSAIRÓL¹

Veres András

az MTA doktora, tudományos osztályvezető

MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest – veresand@axelero.hu

Szinte az életmű lezárulásának pillanatában, József Attila halálának másnapján felmerült az a felismerés, amely utóbb hagyománnyá szilárdult, hogy e költészetnek belső tagolását, korszakolását nehezebb elvégezni, mint más költők esetében.

Fejtő Ferenc – a költőről írt első, s mindmáig egyik legnagyobb hatású pályaképben – a lehető legpontosabban fogalmazott: „József Attila kötetei nem felelnek meg egészen pontosan költői fejlődése szakaszainak. Nem a periódus lezáródása, rendszerint kívülről szemponatok határozták meg a kötetek megjelenését. A *Nem én kiáltok* néhány verse azt a lelkiállapotot s modort fejezi ki, amely a *Nincsen apám* sűrűjére jellemző, mint ahogy a *Nincsen apám* korszak még belefolytatódott a *Döntsél a tőkét*-be, ez a *Külvárosi éj*-be és így tovább. Másrészt nem is voltak egészen zárt periódusai. Még legutóbb is (*Születésnapomra*) fölelevenítette a húszesztendős fiú suhanc-hetykeségét, más versben meg a huszonnégy évesnek (habár elmélyítve) kimondottan népi dallamhasználatát. Miközben új periódusát dolgozta ki, visszanyúlt a már »kész« kifejezési módokhoz, s egyben mindig tudott előre is utalni.”²

Fejtő Ferenc korai felismeréseit nem lehet eléggé méltányolni. József Attila kötetei valóban egymásba émek. Amit a *Szépség koldusa* (1922) megkezd, azt folytatja a *Nem én kiáltok* című kötet (1924), még szélesebb körben próbálva ki a költőelődök és kortársak poétikai eredményeit. Előbb a *Nyugat* szimbolista és impresszionista szemléletét és technikáját igyekezett elsajátítani, majd a Füst Milán-féle szereplírának és Kassák avangárd poétikájának újításait. 1924 elején egymás mellett írt Szabó Lőrincet követő szabad verset (*Nem én kiáltok*) és Erdélyi Józsefhez kapcsolódó szegényember-verseket. Félelmetes imitáló szegényember-verse volt. Nemcsak saját verseit írta át szívesen újra meg újra, hanem a kortársaiét is – Babitsot alighanem épp azzal sértette meg legmélyebben, hogy a verseire „korigált” változatokat ajánlott. A két korai kötet anyagából össze lehet állítani egy kis magyar líratörténetet, melyben Petőfitől és Arany Jánostól Adyn, Kosztolányin és Juhász Gyulán át Babitsig, Füst Milánig és Kassák Lajosig mindenki képviselve van.³

Szép Szó 6. 1. füzet (21. szám), 74. Új kiadása: In: Bokor László – Tverdot György (szerk.): *Kortársak József Attiláról. II. kötet (1938–1941)*. Akadémiai, Budapest, 1988. (A továbbiakban: *KJA*.) A *Születésnapomra* című verset József Attila 1937-ben írta.

³ Korai korszakában Petőfit idézi az *Arany kalásztól...* (1922), Arany Jánost a *Bús magyar éneke* (1922), Adyt a *Kerekek valakit* (1921), a *Lovas a temetőben*,

¹ A Magyar Tudományos Akadémia József Attila-emlékülésén 2005. május 5-én tartott előadásom átdolgozott, bővített változata.

² Fejtő Ferenc [1938] (1987): József Attila költészete.

Holott már igen korán meg-megszólalt a saját hangján is. Olykor csak dekonstruálva a kiinduló mintát – még szikárabbá egyszerűsítve az újrealista beállítású pillanatképet (*Éhség*, 1922), vagy szimbolikus perspektívába állítva az újnépies motívumot (*Mindenrendű emberi dolgokhoz*, 1924). De néhány versében már teljesen eredeti módon járt el: mintegy külső tájként jelenítve meg a megnyugvás lélekállapotát (*Megfáradt ember*, 1923) vagy kényszerű-kényszerítő vallomásként idézve meg egy tökéletesen kilátástalan emberi sorsot, a mindenétől megfosztott ember végletes választát végletes helyzetére (*Tiszta szíved*, 1925).

József Attilának nemcsak az életútjáról mondhat el, hogy rendhagyó, hanem a *költői pályájáról* is. A jelentős költők hosszabb-rövidebb tanulóiód után megtalálják saját hangjukat, és elszakadnak a követett mintáktól. József Attila azonban – jóllehet már viszonylag korán felmutatott eredeti teljesítményt – sokáig nem hagyott fel a kortársait áthasonító kísérleteivel. Folyamatos kihívásként élte meg a századelső magyar költészetének eredményeit, s ezeket próbálta „felülírni” a saját válaszaival, leleményeivel. Még kései verseiben, az életből való kikopás tragikumon túli rezignációjának e torokszorító kinyilvánításaiban is ott munkál a rá legnagyobb hatást gyakorló Kosztolányi Dezső emberi és költői példája.⁴

a *Fiatal életek indulója* (1922) és *A legitulósó harcok* (1923), Kosztolányit az *Akkor* (1921), *A bánat*, a *Tél* (1922), *LA múltkor, szerda este...*, (1924), Babitsot a *Petőfi tíze* (1923), Füst Milánt a *Csendes estéli zsoldár* (1922), Kassák Lajost például a *Proletárok!* (1922). Később is szívesen hasonlult kortársaihoz: az ún. „szegényember”-verseiben (*Lopók között szegényember*, *Szegényember balladája*, *Szegényember szeretője*, *Aki szegény, az a legszegényebb*, 1924) Erdélyi József újnépies stílusát követi, a kötetcímnék is választott *Nem én kiáltok*-ban (1924) az induló Szabó Lőrinc expresszionista hangvételét, szabad verseiben pedig (*Magyarok, Tiintetés*, 1924, *Nagy városokról beszélt a messzi vándor*, 1925, *Beteg vagyok...*, 1926) Kassák konstruktivista képeit.

Két ifjúkori, hosszabb külföldi tartózkodása közül a bécsi inkább csak az ideológiai-politikai tájékozódását segítette, míg a párizsi a költőt is. Illetve pontosabb úgy fogalmazni, hogy mindkettőt, hiszen például József Attila elementáris erejű Villon-élménye korántsem volt független az anarchista eszmékkel és mozgalmakkal való ismerkedésétől. De a *Nincsen apám se anyám* című kötete (1929) még elsősorban a költői megújulást tekintette fő feladatának. A költő eredetileg olyan kötetet tervezett, amelyből száműzni akarta a központozást és a nagybetűket.⁵ Később döntött úgy, hogy dalszerű verseit részesíti előnyben, szabad verseit pedig kihagyja a kötetből. Tverdota György részben annak tulajdonítja ezt, hogy a *Tiszta szíved* sikerét (mindenekelőtt Ignotusnak a *Nyugat*-ban megjelent méltatását) a költő úgy fogta fel, mint a számára mérvadó közönség igényét.⁶ Részben pedig annak, hogy a Párizsban megismert modern törekvések közül a *poésie pure*, a tiszta költészet programja volt József Attilára a legnagyobb hatással.⁷ Lehet vitatkozni azon, hogy valóban Ignotus véleménye volt-e a legfőbb indíték vagy inkább

⁴ Lásd (példaképpen a gazdag szakirodalmi kínálatból): Lengyel András (1996): A főtárluló „semmi”. József Attila, Kosztolányi és a nihilizmus. In: Lengyel András: *A modernitás antinómiái. József Attila-tanulmányok*. Tekintet Alapítvány, Budapest, 194–272., illetve Szőke György (2003): „Játszotak velünk a szavak”. Kosztolányi és József Attila – egymás tükrében. In: Szőke György: *Az árnyékvilág árkain. Írások József Attiláról és Kosztolányi Dezsőről*. Gondolat, Budapest, 128–136.

⁵ Vö. Lengyel András (2005): A Nincsen apám se anyám kötet ósváltozatának töredéke. *Forrás* 37, 4, 3–19.

⁶ Tverdota György (1999): *József Attila*. Korona, Budapest, 24–26.

⁷ Tverdota György (1999): *József Attila*. Korona, Budapest, 32–45. Részletesebben In: József Attila (1995): *Tanulmányok és cikkek, 1923–1930. Magyarázatok*. (Írta: Tverdota György.) Osiris, Budapest, 37–47. Tverdota mindenekelőtt a kortárs Németh Andor megfigyelései alapján alakította ki véleményét, vö. Németh Andor: *Medáliák*. In: *KJA*, II. kötet, 1079–1080., illetve Németh Andor (1989): *József Attiláról*. Gondolat, Budapest, 355., 423.

az avantgárd általános kifulladására, s hogy a tiszta költészetre törekvés mennyire volt átmeneti jelenség a költő pályáján. Annyi bizonyos, hogy ekkori döntése poétikai szempontból egész életművére szóló válasznak bizonyult.

A következő fél évtized a költő *közösségkereső* próbálkozásainak időszaka. Tartozni akart valahová, akárcsak legtöbb nemzedéktársa, akinek gyermekevei a háború, a forradalmak és az ellenforradalom nagy történelmi ingamozgásai közepette teltek el, s a húszas évek derekán-végén kezdte írni pályáját. Már a Vágó Márta-szerelem egyik motivációja is a költő szellemi-politikai tájékozódása volt, hiszen Márta révén ismerkedett meg a *Századunk* polgári radikális körével. Később viszont éppen szerelmi kudarca lendítette merőben más irányba: a Szabó Dezső nyomdokain fellépő, paraszti-népi orientációjú Bartha Miklós Társaságba, s lett munkatársa Bajcsy-Zsilinszky Endre lapjának, a nemzeti fajvédő *Előőr*snek. 1930 őszén pedig már az illegális kommunista párthoz keresett és talált kapcsolatot. A Márta-szerelem idején „ideális anarchista”-nak vallotta magát, s talán ez maradt akkor is, amikor a nagyon eltérő szemléletű, de egyaránt a társadalom radikális megváltoztatására-megváltására törekedő mozgalmak résztvevője lett.

Gyors váltásai következtében állt elő az a meglehetősen bizarr helyzet, hogy kortársai rendre rosszul mérték fel kötetét. A *Nincsen apám se anyám* nem népi, jóllehet megjelenése idején a népi kritika, azaz József Attila akkori szövetségesei annak tartották. A *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* című kötet (1931) verseinek túlnyomó része viszont a barthás időszak terméke, melyet sietve, neofita buzgalommal írt át marxistává – némelykor sikerrel (mint a *Nyár* és a *Favágó* esetében), némelykor sikertelenül (ezek közé tartozik az *Ákácokhoz* című, amelynek 1929-es változata a költő népi orientációjának programverse), de számos olyan is akad

közöttük, melyet érintetlenül hagyott. A kötetet még heterogénnabbá teszi, hogy belevette néhány Villon-fordítását is (Villont pedig „tanult francia betyár”-ként ajánlja az olvasófigyelmébe). A provokatív kötet cím azonban s az egy-két valóban szocialista szellemiségű vers (*Tömeg*, 1930, *Szocialisták*, 1931) elegendő volt ahhoz, hogy a kötetet proletkultosnak tekintsék a kritikusok, József Attila ekkori szövetségesei (sőt az ellenfelei is). A *Külvárosi éj* (1932) viszont, amely a legortodoxabb marxista kötete, éppen kommunista részről kapta a legkeményebb kritikákat, s ennek ürügyén márták ki József Attilát a pártból.⁸

Következő kötet, a *Medvetánc* (1934) a maga nemében ismét paradox jelenség, mert noha nagyobbik részében válogatás korábbi verseiből, mégis újabb szemléleti fordulatot képvisel pályáján. Nemcsak a *Külvárosi éj* megjelenése után írt, új versei vallanak a világmegváltásban bizakodó osztályharcos állásponttól való eltávolodásról, hanem azok a korábbi versei is, amelyeket elégikus, rezignált hangulatúvá írt át (legismertebb példa erre a *Nyár* harmadik változata). Hajdani elvbarátai, szövetségesei közül sokan fogadták örömmel ezeket a javításokat és visszajavításokat, kommunista részről viszont ideológiai-politikai fenntartásaikat látták beigazolódni.

Valójában a *Medvetánc* nem kevésbé heterogén, mint a *Döntsd a tőkét*. Például a *Külvárosi éj* kötet szellemiségét nemcsak néhány abban megjelent verse képviseli (mint a kötet címadó verse vagy a *Mondd, mit érlel...*), hanem a József Attila jellegzetes tájköltészetét kiteljesítő, a külvárosi táj kopár és félelmetes vízióját megjelenítő *Téli éjszaka* (1932) és *Elégia* (1933) is, amelyek sikerrel mentik át a líra nyelvére a marxista történetbölcseletet. Az *Eszmélet* című nagy gondolati költeménye illetve versciklusa (1934) pedig úgy idézi fel

⁸ Az itt tárgyalt összefüggések értelmezésében nagy hasznomra volt a Tverdota Györggyel folytatott konzultáció, segítségét itt köszönöm meg.

és érvényteleníti ugyanakkor e magyarázatot, hogy fenntartja mégis a válasz lehetőségét a kor disszonáns világgállapotára. Némelyik verse, mint a *Reménytelenül* (1933), az egzisztencialista életérzéssel mutat rokonságot. Mások viszont (így az *Anyja*, a *Mama* és az *Iszonyat* – valamennyi 1934-es) már a kései korszak alapszólamát intonálják: a pszichoanalitikus terápia nyomán tudatosított, az emlékek mélyrétegeiből felszínre hozott sérelmeket és az általuk kiváltott lelkiismeret-furdalást.⁹

Az illegális kommunista párthoz csatlakozásával csaknem egy időben került kapcsolatba József Attila a mélylélektannal, ami hasonlóképp sorsdöntő, sőt a másikénál még nagyobb hatást gyakorolt költészetére. Utolsó kötete, a *Nagyon fáj* (1936) elsősorban a „büntelen bűnösség” állapotát panaszoló szonettjei és a pszichoanalitikusa, Gyömrői Edit iránt érzett, visszautasított szerelem gyötrelmét világga kiáltó versei révén kelt az életműben egyedülállóan egységes benyomást. Még akkor is, ha olyan, a költő változatlan történetbőlcséleti érdeklődését képviselő versek is szerepelnek benne ellenpontként, mint az „alkalmi” megrendelésre készült *Levegőt!* (1935) és *A Dunánál* (1936), vagy a kommunista meggyőződését összefoglaló nagy verse, *A város peremén* (1932?), amely mintha a *Külvárosi éj* kötetből tévedt volna ide. Igaz, *A város peremén* a freudi inspirációt is érvényre juttatja a marxi mellett, s a kötet centrumát adó létélmény, a lelki színpad elsötétülése zökkenő nélkül tűnik át a politikai háttér abszurditását kiemelő komor reflexiókba (*Egy spanyol földműves sírverse*, *Két hexameter*, *Világosítsd föl* – valamennyi 1936-os).

Fejtő Ferenc azt is helyesen ismerte fel, hogy az életmű belső tagolását elsősorban az nehezíti meg: a költő *számos jellegzetes verstípusa bukkan fel pályája különböző*

⁹ Már Fejtő Ferenc érzékelte, hogy a *Mama* és az *Iszonyat* az „utolsó korszakra utal”. *KJA*, II. kötet, 998.

szakaszaiban. Költészetének sok korai gesztusa köszön vissza kései korszakaiban, így az anarchista-kamaszos lázadó hang a Fejtő által említett *Születésnapomra* című versben (1937) vagy épp a nosztalgikus múltidézés – az utóbbira példa az 1936. októberi *Az a szép, régi asszony*, amelyről méltán írta Németh G. Béla, hogy a *Nyugat* impresszionista poétikáját imitálja.¹⁰ Csak alapos kutatással sikerült tisztázni, hogy nem egy költeményét, amely a kései korszak aurájával rendelkezik, valójában jóval korábban írta. Az *Arany* című versről Stoll Béla derítette ki, hogy nem 1937-es, mint azt Németh Andor és mások gondolták, hanem föltehetően 1929 végi.¹¹ *A csodaszarvas* esetében csak annyi bizonyos, hogy először 1933 augusztusában jelent meg; nem lehet tudni, hogy a barthás-népi orientációval való leszámolás ihlette (1930-ban) vagy egy rövid, átmeneti jobboldali tájékozódás lezárásaként született (1933-ban).¹²

Hasonló a helyzet *A város peremén*-nel is, melyet elsőként a *Korunk* 1933. júliusi–augusztusi száma közölt. Különösnek

¹⁰ „Ez a vers nem valamely határozott szerzőt vagy művet mutat imitációs mintájául, hanem egy irányt. A *Nyugat* lírájának ezt a 910-es, 20-as évekbeli impresszionisztikus irányát, amelynek Juhász Gyula, Kosztolányi, Tóth Árpád költészeket volt akkor a megtestesítője.” Németh G. Béla (1982): Az imitációs versalkotás egy példája (*Az a szép, régi asszony*). In: Németh G. Béla: *7 kíséreltet. A kései József Attiláról*. Tankegykiadó, Budapest, 242.

¹¹ Nemcsak a kézirat vizsgálata, hanem rokon motívumok más versekben való előfordulása alapján: lásd Stoll Béla (1980): József Attila „Arany” című versének keletkezési ideje. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 83, 700–701.

¹² József Attila útja a kommunista párttól nem azonnal vezetett a szociáldemokratákhoz, közbeékelődött egy (meglehetősen súlytalan) jobboldali epizód. Már Szántó Judit 1984-ben publikált naplójában szó esik a költő megingásáról és a Nemzeti Kommunista Párt alapítását tervező Rátz Kálmán befolyásáról. Stoll Béla az általa gondozott legújabb kritikai kiadásban már a korábbi időpontot tekinti valószínűbbnek, vö. József Attila (2005): *Összes versei*. (Közzéteszi: Stoll Béla.) Balassi, Budapest, 3. kötet. 168–170.

tűnt, hogy az osztályharc győzelmében oly magabiztos költemény hogyan keletkezhetett a hitleri hatalomátvétel után. József Attilát ugyanis sokszerűen érte, hogy a német kommunisták nem fogtak össze a szociáldemokratákkal a nácik ellen, s így bűnrészessé váltak azok győzelmében. Álláspontja nyílt vitába sodorta a magyar kommunista párttal, s szembefordította vele. Berda József visszaemlékezése szerint már 1932 szeptemberében, a balatoni íróhéten hallotta a költőtől a verset. A korábbi keltezés viszont érthetlenné teszi, hogy miért nem került be a *Külvárosi éj* kötetbe.¹³ Könnyen lehet, hogy a költő nem azt a szöveget olvasta fel Berda Józsefnek, mint amelyik a *Korunk*-ban megjelent. Mindhárom példám esetében felvethető, hogy az általunk ismert szöveg hosszabb ideig készült, s talán több változata is volt. A kutatók sem veszik figyelembe József Attila sajátos alkotásmódját: azt, hogy számára a költészet *folyamatos kreatív tevékenységet* jelentett, amely egy-egy vers esetében nem feltétlenül jut nyugópontra egy publikált (vagy nem publikált, de teljesnek érzett) szövegváltozat létrejöttével.

Ez magyarázza életművében a variánsok szokatlan bőségét. A költő nemcsak egy-egy szón vagy más apró részletten igazított újra meg újra, hanem sokszor írt át sorokat, sőt némelykor egész szakaszokat, ezáltal gyökeresen más nézőpontot és atmoszférát kapnak versei. Nem csupán a minőségérzék vezette ebben, a nyelvi és poétikai javítás-tökéletesítés szándéka, e triviális és gyakori írói indíték. Vagy a maga mindenkori politikai fordulatához való igazítás szüksége, amit a kortársak annyira nehezményeztek.¹⁴

¹³ Stoll Béla a korábban 1933-ra datált verset az új kritikai kiadásban már előbbre helyezi, s a *Külvárosi éj*-ből való kimaradására a következő (hipotetikus) magyarázatot adja: „A vers talán még nem volt készen, de ha elkészült is, a kötet összeállítása és megjelenése között akár két hónap is elteltetett.” József Attila (2005): *Összes versei*. (Közéteszi: Stoll Béla.) Balassi, Budapest, 3. kötet. 188.

Töredékesen maradt művészetbölcseleti alapvetésében, amelynek tervezett címe is (*Ihlet és nemzet. A művészet metafizikája*) kiemelte a művészi megismerést jelölő „ihlet” fogalmát, e terminussal éppen az alkotás folyamatszerűségét és tevékeny, világteremtő jellegét kívánta hangsúlyozni.¹⁵ Szerinte azért van szükség művészetre, mert „a világ mint a valóság-elemek egységes teljessége, valóság mögötti tény. A világot a valóság elemei elnyelik: a világ nem szemlélhető”, sőt a fogalmi megközelítés számára sem érhető el, csak „mint viszony”, mint a gondolkodásunk

¹⁴ Így lett modellje Nagy Lajos *Budapest Nagykávéház* című szatirikus regénye (1936) Gerlei nevű szereplőjének, aki egyszer kommunista, mászor narodnyik, majd keresztény-humanista, végül liberális lapok alapításában segítkezik (de utalás történik arra is, hogy hajlandó akár a szélső jobboldallal is szövetkezni), és versét minden alkalommal a kívánt célnak megfelelő alakítja át. Főja Géza pedig, aki cikkek sorában állt ki József Attila mellett (amikor mindketten a nemzeti radikális-fajvédő szellemű *Előőr*-be írtak), s 1930 augusztusában mint „igazán nem osztálypoétát” védte meg Babitscsal szemben, néhány hónappal később méltán háborodott fel, amikor kézhez kapta a vélekedésére rációfoló *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* kötetet, s nevezte a verset osztályharcossá átiró József Attilát „szélkakas-költő”-nek. Lásd Főja Géza: Szélkakas-költők. In *KJA*, I. kötet 208–211. Nagy Lajos regényének hivatkozott részlete *KJA*, I. kötet 434–441.

¹⁵ Álljon itt egyik jellemző eszmefuttatása a művészet *időbeliségéről*: „Az ihlet és a szemlélet, továbbá a műalkotás és a történet belső és külső idejükben és valóságukban fordított arányban állanak egymással, ami szemléltetően úgy hangzik, hogy a *történet olyan meg nem kezdett és be nem fejezett műalkotás, amelyet ugyanezért éppen a meg nem kezdetséggel állandó befejezésének és a be nem fejezettség állandó megkezdésének mozzanataiban észlelünk*, – míg a *műalkotás olyan megkezdett és befejezett történet, amelyet ugyanezért éppen a megkezdettséggel állandó be nem fejezésének és a befejezettség állandó meg nem kezdésének végtelenségében észlelünk*.” (Kiemelés a szerzőtől.) József Attila (1995): *Tanulmányok és cikkek, 1923–1930. Szövegek*. (Közéteszi: Horváth Iván és tanítványai.) Osiris, Budapest, 119. E leírással összhangban beszél József Attila az ihlet „határolt végtelenségéről”, s állítja szembe a fogalom „időtlen örökkévalóságával”. József Attila (1995): *Tanulmányok és cikkek, 1923–1930. Szövegek*. (Közéteszi: Horváth Iván és tanítványai.) Osiris, Budapest, 106.

által létezőként feltételezett valami. A „világhiány”-t egyedül a művészet ellensúlyozhatja. „A világ és az ihlet egymás ellentettjei [...] A valóság elnyeli a világot, míg az ihlet [...] elnyeli a valóságot” oly módon, hogy „megragad egy valóságelemet, a többiek elé teszi, és ezzel az egyetlen valóságelemmel eltakarja az egész valóságot [...] mint a telihold a napot a szemünk elől”.¹⁶

A „világhiány” leküzdése, a valóság „eltakarása”, az ihlet működése folyamatos kihívást és készletet jelent. A versek újraírása József Attila költői gyakorlatában nem a szövegalakítás szabadságának klasszicista szellemében történik, mint azt Féja Géza feltételezte.¹⁷ S nem is olyan versmodellt érvényesít, amely mintegy modulszerűen, azaz egymással ekvivalens, felcserélhető részelemekből építkezik, ahogy azt újabban Kulcsár Szabó Ernő posztmodern olvasata belemagyarázza.¹⁸ József Attila hite szerint ugyanis a „teljes valósággá növesztett valóságelem” kiválasztásán nem kevesebb múlik, mint a művészet hitele. Költészetében és költészetbölcséletében egyaránt a romantikus poétikából ismert, *organikus*an elképzelt műegész-eszményt kívánja érvényre juttatni. Babits szövegeit újraírva is a részleteket egy általa hitelesnek vagy legalábbis szervesnek feltételezett (a részeket egészzé olvasztó) teljesség-eszmény jegyében kívánta korrigálni. S a maga versei újraírásában is ez

¹⁶ József Attila (1995): *Tanulmányok és cikkek, 1923–1930. Szövegek.* (Közéteszik: Horváth Iván és tanítványai.) Osiris, Budapest, 124–127, illetve 91.

¹⁷ E problémával foglalkoztam *Az újraköltés poétikája. A József Attila-életmű egyik sajátos vonásáról* c. tanulmányomban: Veres András (2005): *Kritika.* 34, 4, 27.

¹⁸ Kulcsár Szabó Ernő korábban elsősorban az *Eszmélet*-ben látta az anorganikus, allegorikus versépítkezés jelentkezését József Attila életművében, újabban már egész költészetére kiterjeszti ennek érvényét. Lásd Kulcsár Szabó Ernő (2005): Csupasz tekintet, szép embertelenség. József Attila és a humán visszavonulás költészete. *Kortárs.* 49, 4, 25–34. Álláspontjával vitatkozik megjelenés alatt álló tanulmányom (*A József Attila-kutatás dilemmái*).

vezette. Amikor túllépett valamely nézetén, az érvénytelenné, „tökéletlenné” vált szöveget úgy alakította át új meggyőződésének megfelelően, hogy a fontosnak ítélt változtatásokkal merőben más, hitelesnek érzett vers egész jöjjön létre. Azaz így próbálta őket átmenteni az immár érvénytelenné tudott, idegenné távolított múltjából az éppen érvényesnek hitt jelenébe.¹⁹

A korszakolás számára nemcsak a pálya során új alakot/jelentést öltő versek nagy száma és a korszakokon átívelő verstípus jelenléte okoz gondot, hanem az is, hogy az életmű egy-egy periódusában viszont egyszerű és együtt van jelen több egyenrangú verstípus. Bókay Antal új és sok érdekes szempontot felvető korszakolási kísérletét²⁰ azért sem tudom elfogadni, mert az általa javasolt négy korszakot úgy konstruálja meg, hogy mindegyiket egy-egy jellegzetes költői beszédmódnak felelteti meg. Márpedig József Attila költészetét (mint azt a kötetekről adott rövid áttekintésben érzékeltetni próbáltam) az jellemzi, hogy *egyetlen szaka-*
zában sem dominál egyfajta beszédmód.

*

¹⁹ Tehát éppen az ellenkezőjéről van szó, mint amit Kulcsár Szabó állít. József Attila költészetében mindig a vers egész jelöli ki a részek értelmét, amelyek önmagukban önállóanok, s már csak ezért sem mozdíthatók és illeszthetők be tetszés szerint. A költő mindenkor a számára utóbb érvénytelenné, „tökéletlenné” minősülő változatot kívánja lecserélni az újjal. Más szóval: ez *nem a részek átmentése volt az új egészbe, hanem az egész megmentése a részek kicserélésével.* Az új kritikai kiadás éppen ezt ismeri el azzal, hogy az összes változatot közreadja, mert *nem ugyanannak a versnek* javított másaként fogja fel őket, hanem egyaránt hiteles, egymással azonos értékű műveknek.

²⁰ Bókay Antal úgy gondolja, hogy József Attila négyféle beszédmódot alakított ki: a kezdeti szimbolikus beszédmódot metonimikus-avantgárd poétika váltotta fel, majd egy sajátos, „a tárgy és a szubjektum homológiájára épülő” tárgyias költészetet művelt (ezt tekinti Bókay a költő legeredetibb teljesítményének), végül a vallomásos beszédmód vált uralkodóvá költészetében. Vö. Bókay Antal (2004): *József Attila poétikái.* Gondolat, Budapest.

Tanulmányom további részében azt kívánom bemutatni, milyen javaslatokat tett eddig a József Attila-irodalom a kései korszak, illetve az életmű verstípusainak feltérképezésére, s hogy milyen utakat látok én megnyithatóknak e téren.

Nyilvánvaló, hogy előzetes értelmezést igényel már az is, mit kell érteni „kései korszakon”. Azt a hagyományt követem, amely az *Eszméletet* (1934) tartja a középső pályaszakaszt lezáró versnek, jóllehet magam e költeményt az egész életmű olyan centrális darabjának tekintem, amely nemcsak visszafelé mutat a költő pályáján, hanem előre is. Szó esett róla, hogy az 1934 végén írt versek közül a *Mama* és az *Iszonyat* már a kései korszakot vezetik be.

Jóval bonyolultabb feladat a *verstípus* fogalmát megjelölni. E tekintetben több hagyomány is kialakult a József Attila-irodalomban. Az egyik *motivikus-tematikus* kiindulású, s olyan kulcsszavak alapján csoportosítja a verseket, mint *anya, apa, gyermek, játék, bűn, Isten, proletár* stb. A másik *verstani-poétikai* szempontokat érvényesít, s így lát rokonságot a versek között, például az 1923-as *Útra hívás* című szerelmi verset szapphói stórfái miatt tekinti az [*Én, ki emberként...*] kezdetű Flóra-vers (1937) korai előfutárának.

Mielőtt az első fajta tipológiai eljárást könnyelműen elutasítanánk, érdemes megfontolni, hogy mindkettőnek vannak előnyei és hátrányai. Például érett korszaka egyik legfontosabb csoportját alkotják azok a szabálytalan hosszúságú sorokból álló és szabálytalan rímelésű, rapszodikus formájú versek, amelyek első darabja a *Külvárosi éj* (1932), s közéjük tartozik a [*Tehervonatok tolatnak...*] (1932), a *Téli éjszaka* (1932), az *Elégia* (1933), az *Óda* (1933), a [*Magad emésztő...*] (1933?) és az *Alkalmi vers a szocializmus állásáról* (1934).²¹ A *Külvárosi éj*, a *Téli éjszaka* és az *Elégia* szoros rokonsága

²¹ Vö. Tverdota György (1999): *József Attila*. Korona, Budapest, 85–87.

könnyen belátható: mindháromban látvány és reflexió egymásba játszása teremti meg a kezdetben különválasztott külső és belső táj végül egyetlen egységbe olvadó látomását. A [*Tehervonatok tolatnak...*] vázlatos és töredékes hozzájuk képest, de hasonló szerkezetet érvényesít.

De már az *Óda* esetében merőben más fajta beszédhelyzettel és képstruktúrával van dolgunk. A szerelmi készítés nem csupán tematikus eleme, hanem a retorikáját alapvetően meghatározó tényező is. Az *Óda* magas hőfokú, indulati kitörésektől sem mentes, rábeszélő gesztusa fényévekre van a *Külvárosi éj* vagy a *Téli éjszaka* énjének szenttelen, megfigyelő beállítottságától. A reflexió nemcsak dominál, hanem teljesen önállóul a látványelemektől. Ahhoz képest, hogy a *Téli éjszaka* és az *Elégia* komor, kihűlt tájainak létezése valamiképp az egész emberi történelem felelősségét veti fel,²² nem található bennük olyan, az *Óda* ismert soraihoz hasonló bölcséleti elvontságú állítás, mint „A lét dadog, / csak a törvény a tiszta beszéd”. Igaz, e szövegrész meglehetősen váratlansággal bukkan fel a versben, jelentését korántsem könnyű megfejteni.

Az *Alkalmi vers a szocializmus állásáról* még távolabb áll az első négytől: beszédhelyzete nem monologikus, hanem dialogikus, és a reflexió uralja. Dialogikus a [*Magad emésztő...*] is, amely voltaképpen engesztelő-békéltető vers: két – egymással fölöslegesen szembekerült – ember kapcsolatát szeretné baráttivá oldani.

Ezzel szemben az anya-versek egy része nem csak tematikus rokonságban áll egymással. Az 1923-as *Ad sidera*, az 1931-es *Anyám* és az 1934-ben írt *Mama* különböző versformájúak ugyan, de igen hasonló a beszédhelyzetük: az anyját korán elveszített fiú perli vissza anyját évtizedek távolából. A

²² Érzékletesen foglalja össze ezt az *Elégia* antinomi-kusan kifejezett, súlyos megállapítása: „Az egész emberi / világ itt készült. Itt minden csupa rom.”

két korábbi vers az elszenvedett sérelmet úgy próbálja ellensúlyozni, hogy általános tanulsággá emeli az anya szenvedését és fiától való elválasztottságát, amivel szemben a jövőhöz lehet fellebbezni. A *Mama* viszont nem ismer hasonló kibúvót, s a jövőtehetetlenség a meghatározó hangneme. A bánat retorikáján nem változtat a zárlat túlvilági, a mennybemenetelt felidéző képe sem, mert a „kékítőt old az ég vízében” sor jelentése meglehetősen ambivalens.²³

Tehát a motivikus-tematikus kiindulásból is eljuthatunk olyan tipológiához, amely a versek mélyebb összetartozását képes kimutatni.²⁴ A probléma azonban ennél is bonyolultabb, hiszen a különféle poétikai adottságok egy-egy vers számára egyszerre tehetnek-tesznek lehetővé többirányú kapcsolódást. Például a *Kései sirató* (1936) értelmezhető fordított alapállású anya-versként is (ahol az önvád az anya iránti vádba fordul át), de a benne hangsúlyos szerephez jutó *átkozódás* ugyanakkor olyan más versekhez is kapcsolja, amelyeknek hasonlóképp meghatározó gesztusa az átkozódás – mint a pszichoanalitikusa, Gyömrői Edit iránt érzett viszonzatlan szerelem által ihletett versek, köztük a *Nagyon fáj* és a *Magány* (mindkettő 1936).

József Attila kései korszaka esetében első pillantásra jobbnak látszik a helyzet, mint általában, mert Németh G. Béla révén olyan verstípus-meghatározásokkal rendelkezünk, amelyek egzaktabbnak tűnnek az eddigi ismertetteknél. 1967-ben megjelent nevezetes tanulmánya, *Az önmegszólító verstípusról*, úgy jellemzi e típust, hogy „stiliztikai alapformája a dialógus”, de egy olyan dialógus, „amelynek csak egyik felét halljuk. Azt a felét, amelyben az intellektus egy hosz-

szú belső vita lényegét összegezi, tanulságát summázza... A megszólított [...] a válságban levő személyiség... A megszólítás, különösen pedig a felszólítás akkor következik be, midőn... hirtelen világossá válik nemcsak az eddigi magatartás, szerep tarthatatlansága, hanem bizonyossá az új vagy az újjá formált magatartás, szerep lehetősége is. Azaz nem a válság élményének kifejezése a verstípus, hanem a válság legyőzésének akarásáé, legyőzhetésének bizalmáé.”²⁵

Németh G. Béla gazdag példaanyagon keresztül mutatta be a verstípus jellegzetességeit. Balassi Bálint *De mit gyötresz engem*, Faludi Ferenc *Forgandó szerencse*, Kölcsey Ferenc *Vanitatum vanitas*, Vörösmarty Mihály *Fogytán van napod*, Arany János *Mindvégig*, Babits Mihály *Csak posta voltál*, Kosztolányi Dezső *Számadás* és József Attila *Tudod, hogy nincs bocsánat* című versét elemezte – az utóbbit úgy, mint *betetőzését* a típusnak. Igen árnyaltan írta le e versek poétikai tényezőit (alapmondat, szilencium, szókinccs, kép- és gesztuskinccs, szentenciouzusság, mód, idejűség stb.) és lélektani-eszmei dimenziójukat (válság, szorongás, bűn, számvetés, szerep, felhívás stb.) – az utóbbiak esetében erőteljesen támaszkodott Heidegger egzisztencialista bölcséletének meglátásaira. Németh G. Béla *Még, már, most* (József Attila egy kései verstípusáról) című tanulmánya (1967) hasonlóképp vizsgált egy másik, poétikai és eszmei szempontból szintén körülhatárolható versfajtat, az ún. „időszembesítő”-t (utóbb más szóval helyettesítve: „létösszegző”-t), de már egyetlen vers, a [*Talán eltűnők hirtelen*] alapos elemzése alapján.²⁶

Németh G. Béla megközelítésében József Attila utolsó versei a személyiség ellehetetlenülésének, szereplehetőségei kimerülésének végső stációját rögzítik. A bennük

²³ Például úgy is értelmezhető, hogy a mennyben is folytatja világi foglalkozását.

²⁴ Amivel persze csínján kell bánni. Nincs arról szó, hogy a motívumbokrok alapján tetszőleges mennyiségű verstípust különíthetünk el.

²⁵ In: Németh G. Béla: *7 kísérelt. A kései József Attiláról*. Tankönyvkiadó, Budapest, 115–117.

²⁶ Németh G. Béla: *7 kísérelt. A kései József Attiláról*. Tankönyvkiadó, Budapest, 169–206.

megnyilatkozó én még egyszer, utoljára rákérdez léte értelmére. Válságos helyzetét vizsgálva, mintegy kívülről és felülről szemléli önmagát, felismeri korábbi viselkedésének tarthatatlanságát, és új magatartás kialakítására szólítja fel magát. Az önvizsgálat ismételen megtörik azzal a paradox helyzettel szembesülve, hogy *bűntelenül is bűnösnek kell lennie*, ha már ilyen elviselhetetlen és megváltatlan sors méretett rá. Az utolsó versek szerkezetükben távol állnak az *Eszmélet* vagy akár az *Óda* polifón struktúrájától, *egyetlen szólamiuk van*, amely csak a tragikus irónia vagy a tragikus elégia hangnemét viseli el. Az én szembenéz kikerülhetetlen pusztulásával, s a közeli halál perspektívájából elhibázottnak ítéli életét. Németh G. Béla úgy találta, hogy a számvetés épp oly kíméletlen, mint az a sorsképlet, amit felmutat. Nemcsak az életrajzi vonásoktól mentes, hanem a pszichologizálástól is; a *sztoikus* hagyománnyal rokon, amely kizárja az érzelmességet, az önsajnálatot. A „vallomás” szót Németh következésként kerülte.²⁷

E terminusok utóbb nagy kariert futottak be a szakirodalomban, kivált az „önmegszólító” versek száma gyarapodott gombamódd. Maga a kifejezés persze idővel teljesen eltávolodott a Németh G. Béla által körvonalazott bölcséleti kontextustól. A kései korszak feltérképezése azonban mindmáig nem történt meg. Németh itt vázolt felismerései kizárólag az *utolsó versekre* vonatkoznak. Amikor ő maga később megkísérelt szembenézni a kései korszak egészével, szakítva korábbi eljárásával, részben tematikus, kevert cso-

²⁷ *Számvetés és ítélkezés (József Attila utolsó verseinek megítéléstörténete)* című tanulmányomban (Veres András (2005): *Élet és Irodalom*. 49, 14. 15., 20.) részletesen írtam Németh G. Béla koncepciójának történelmi érdemeiről s arról, hogy mit tartok benne ma már vitathatónak. Tverdota György a *Tudod, hogy nincs bocsánat* értelmezése során vetette fel, hogy az önmegszólító beszédhelyzet és a válságtudat nem szükségképpen feltételezi egymást József Attila költészetében. Lásd Tverdota György (1999): *József Attila*. Korona, Budapest, 192.

portosítást javasolt. *A kimondás törvénye (A kései József Attila világképe és poétikája)* és *A semmi sodra ellenében* című tanulmányaiban (mindkettő 1980-as)²⁸ három jellegzetes magatartásfajtról, személyiségmentő kísérletről beszél: a szerelem, a közélet és a számvetés reményében-vonzásában megszületett művek csoportjáról. Ekkor is úgy látta, hogy a harmadik verscsoport József Attila legmaradandóbb teljesítménye, amely „alkotói eljárását a magyar vers történetében talán minden szakaszánál határozottabban teszi egyvedivé és cezurává”.²⁹

Mindenekelőtt a négy utolsó vers tartozik ide: *Tudod, hogy nincs bocsánat*, [*Karóval jöttél...*], [*Talán eltiünök hirtelen*], [*Íme, hát megleltem hazámat*] (mindegyik 1937-es). De más kései versek is: [*Már régesrég...*], [*Nem emel föl, Bukj föl az árból*], [*Az isten itt állt a hátam mögött...*], [*Le vagyok gyözve...*] (valamennyi 1937-es, a két utóbbi ugyancsak az utolsó versek közül való). Azaz Németh G. Béla a kései istenes verseket is ide sorolja, sőt hajlik rá, hogy gondolati rokonsága révén hivatkozzon az *Eszmélet* VI. és VII. szakaszára is. E bővítés kétségtelen előnye, hogy a versek nagyobb körét vonja be a vizsgálódásba, de nyilvánvaló az ára is: a verstipológia korábbi egzaktságának feladása.³⁰

*

Atovábblépést a finomabb tipológiához nyilván új vagy legalábbis eddig nem kielégítően vizs-

²⁸ Mindkettő megtalálható a már hivatkozott *7 kísérlet. A kései József Attiláról* című kötetben.

²⁹ Németh G. Béla: *7 kísérlet. A kései József Attiláról*. Tankönyvkiadó, Budapest, 52.

³⁰ Ezen az úton megy tovább – az egzakttságot még inkább felszámolva – Janzer Frigyes osztályozási kísérlete, amely a szókincs és az irodalmi hagyományhoz való viszony alapján két nagy vonulatot lát József Attila kései lírájában. Az első jellemző költeményei: a *Levegőt!* (1935), *A Dunánál* (1936), *Thomas Mann üdvözlése* (1937), *Hazám* (1937). A másik, népesebb csoportból néhány verscím: *Mint gyermek* (1935), *Nagyon fáj* (1936), *Kiáltozás* (1936), *Kész a leltár* (1936), „*Költőnk és Kora*” (1937). Azaz egymás mellett létezik egy bizakodó-igenlő gesztus köré épülő és egy ezzel ellentétes, a hiányt

gált poétikai tényezők figyelembevétele fogja lehetővé tenni. A továbbiakban néhány ilyen lehetőséget kívánok röviden bemutatni.

A kései korszaknak mintegy nyitánya lett az az 1935-ben uralkodóvá vált jellegzetes verstípus, amely szonett formájú, s a pszichoterápiás gyakorlat egyik következményeként *a tudatlanságból felszínre hozott bűnösség* gondolatát emeli középpontba. Érdemes egybevetni e szonettek beszédhelyzetét és poétikai összetevőit az ifjúkori szonettekkel.

Az 1922-ben írt *Éhség* vagy a *Perce* egyaránt pillanatkép, egy adott élethelyzet rögzítése:

*A gép megállt. Elfáradt por kering
fölköte, mint az őszi köd meg pára,
s rászáll az emberek hajlott nyakára,
kik esznek most. Átizzadt szennyes ing
hűl a vállukra. Fal, fal egyre mind.*

illetve

*Dalol a madársereg,
Hogy az erdő zeng belé,
Maszatos parasztyerek
Inal a folyó felé. [...]]*

*Kavicsot fog, jó lapost,
A folyóba dobja most
S fütyörészve áll odább.*

Mi jellemzi e szonetteket? Mint már utaltam rá, egy-egy adott élethelyzetet írnak le, a szereplők alkalmi megfigyelés *látványsze-*

középpontba állító költészet. Míg *A Dunánál* és a vele rokon versek mintegy akceptálják-adaptálják a vállalható hagyományt, addig a másik vonulat ironikusan viszonyul hozzá. Janzer úgy látja, hogy a kettő között nincsen átmenet, illetve amikor a költő megkísérli egymás mellett szerepeltetni a kétféle gesztust, nem képes végigvinni, a szöveg befejezetlen, töredékes marad. Egyetlen kivétel az *Eszmélet* (Janzer e költeményt is a kései korszakhoz sorolja), ahol „a teljesen ellentétes kijelentések egymás mellé kerülnek. Nem vitáznak egymással, nem folytatnak dialógust, csupán egymás mellett vannak.” Janzer Frigyes: *József Attila vagy József Attilák?* In: Kabdebó Lóránt – Kulcsár Szabó Ernő – Kulcsár-Szabó Zoltán – Menyhért Anna (szerk.) (2001): *Újraolvasó. Tanulmányok József Attiláról*. Anonymus, Budapest, 75.

ríten rögzített tárgyai, a megjelenő történet *mozzanatos* jellegű (igen sovány narratív elemmel). A leírás befejezése tetszőleges ugyan, de mégis kerek: a leírt cselekvés vége egyszerűsmind a vers zárata is.

Ezzel szemben az 1935-ben írt *Én nem tudtam* vagy a *Mint gyermek*... hőse maga az én, s a belső állapot leírása részben vallo-másba vált át:

*Én nem tudtam, hogy annyi szörnyiség
barlangja szívem. Azt hittem, mamája
ringatja úgy elalvó gyermekét,
ahogy dobogva álmait kínálja.*

*Most már tudom. E rebbenő igazság
nagy fényében az eredendő gazság
szívemben, mint ravatal, feketül.*

*S ha én nem szólnék, könyögné a szájam:
bár lennétek ily bűnösök mindnyájan,
hogy ne maradjak egész egyedül.*

illetve

*Mint gyermek, aki bosszút esküdött
és félgyníjtotta az apai házat
s most idegenség lepi, mint a köd,
s csak annak mellén, aki ellen lázadt [...]*

*Világot hamvasztottam el szívemben
és nincs jó szó, mely megrikasson engem,
kuporogva csak várom a csodát,*

*hogy jöjjön el már az, ki megbocsát
és meg is mondja szépen, micsodát
bocsát meg nekem e farkasveremben!*

Eversek úgy épülnek fel, mintha az élethelyzetet rögzítő koraitípus *kifordításai* lennének. *Belső* állapotról tudósítanak, melynek alanya az én; a narratív elem helyén itt csupa reflexió áll, teljesen kitérve a szöveg terét. Nincs látvány, nincs térbeli mozgás. Az én beszédmódja *meditáló*. A szöveg előrehaladása felismerés és értetlenség váltakozására épül.

Míg az ifjúkori versekben az idő pillanatszerű, itt *folytonos*, s mivel nincs semmifajta határoltasága, retorikai zárlat rekeszti be a

megnyilatkozást. Az effajta befejezés eleve bizonytalan, hiszen nincsenek kielégítő válaszai a föltett kérdésekre. Ha „képszerűen” próbáljuk ábrázolni a versek egymáshoz való kapcsolatát, a korai szonettek *elkülönülnek*, pontszerűen állnak egymás mellett, míg a kései költemények „összeérnek”, mintegy „folytatják” egymást, annyira, hogy akár *ciklust* is össze lehetne belőlük állítani.

Vagyis a közös szonettforma ellenére merőben új típust képviselnek az 1935-ös versek, amelyek a kései korszak egyik fontos motívumát, a *bűntelen bűnösséget* tematizálják. A szonettforma még csak nem is feltétlenül kötelező, hiszen hozzájuk sorolható például *A bűn* című vers is, melyet Koestler Artúr találóan nevezett el „freudi népdal”-nak.³¹ A József Attila folyamatos alkotásmódjáról korábban elmondottak értelmében akár úgy is fogalmazhatunk: a *pszichoanalitikus ihlettség* megjelenése és uralkodóvá válása avatja önálló pályaszakaszáá kései korszakát.

Tudomásom szerint még senki nem figyelt fel rá, hogy Németh G. Bélának az utolsó versek szerepválságát középpontba állító értelmezése hallgatólagosan azt is feltételezi: szereplehetőségeinek kimerülése azért volt, azért lehetett a költőre olyan katasztrófális hatással, mert korábban magától értetődőként számolt-számolhatott a (hozzá) méltó szerep megtalálásának, illetve vállalásának esélyével. Nem abban az értelemben, ahogy a *Kész a leltár* (1936) veszi számba a megvalósult – esetleges és elégtelen – szerepeket:

*Sikáltam hajót, rántottam az amfát.
Okos urak közt játszottam a bambát.
Árultam forgót, kenyeret és könyvet,
ujtságot, verset – mikor mi volt könnyebb.*

Valójában költőként is, a társadalmi hierarchia ellen lázadó gondolkodóként is igen magasra helyezte a mércét: a készen talált

világot akarta megváltoztatni-megváltani. Ritka epizódok életében, amikor olyan egzisztenciát próbált (volna) teremteni, amely betagozódik a legitim társadalmi hierarchiába. Sokszor vádolta magát peremvidéki helyzete, „haszontalan” életmódja miatt, de végső soron természetes áldozatnak vagy jutalomnak tekintette (mikor hogy): a szó legszigorúbb értelmében komolyan vett költői hivatás teljesítésének feltételeként és ellentételeként. Az *anarchista* attitűd nem annyira világkép, mint inkább *életvezetési elv* volt számára. Nem az érett férfi előtt megnyíló valóságos szereplehetőségek elmulasztása vezetett kudarcélményéhez, hanem az „érettséget” egészében jelentő és igazoló nagy, sőt rendkívüli szerep kivi-hetlensége.

Az eszményi közösség lehetőségében való csalódás nemcsak a társadalomért felelős gondolkodó pozícióját veszélyeztette, hanem a (kizárólagos) költői tevékenység mögé képzelt mandátumot is. A pszichoanalitikus ihletettség azzal kecsgettette, hogy *megoldást* kínál a költői feladat fenyegető kiüresedésével szemben, ugyanakkor *tovább fokozta* már meglévő (sőt kiinduló helyzetként megélt) *elvesztettség-érzetét*. A végjáték felől különösen szembeötlő, hogy miként tűnik át költészetében a világmegváltás az életképtelenség megvallásába, a rendkívüli szerep lehetlensége a legközönségesebb létezés ellehetetlenülésébe:

*Akárhogyan lesz, immár kész a leltár.
Éltem – és ebbe más is belehalt már.*

Kései korszakában feltűnően sok a *vers-töredék*. Lehet, hogy fokozódó elbizonytalanodása is okolható ezért. De sajátos alkotásmódjából is következett, hogy ideje és ereje fogytán nem jutott el egy számára elfogadható változatig. Vagy figyelme és türelme hagyta cserben, hogy a teljesnek érzett szöveget publikálja. A kései korszak nem egy korábban töredékként számon tartott

³¹ Vö. Koestler, Arthur (1997): *A láthatatlan írás*. Osiris, Budapest, 199.

versét érezzük ma egésznek: az [*Irgalom, édesanyám...*] (1937) talán legmegrendítőbb egysoros, ³² a [*Csak az olvassa versemet...*] (1937) pedig költészetének egyik legtalálóbb önjellemzése.

*

A tipológia finomítását segítheti az is, ha az *én* funkciójának alakulását elemezzük József Attila költészetében. Újabban az *én destabilizációját* szokták emlegetni a költő állítólagos későmodern fordulatának egyik legfontosabb jegyeként, s az *Eszmélet* mellett a *Magány* és más kései versek a reprezentatív példák. ³³

A probléma megoldását azért tartom alapos és körültekintő vizsgálatot igénylő feladatnak, mert hihetetlenül gazdag, sokszólamú, sokrétegű életműről van szó, amelynek szólamai *nem föltétlenül konzonánsak* egymással. Az elméleti szövegeiben rendkívül következetes, nemcsak borotvaéles logikájú, de magát a logikát az autentikus világmagyarázat alapjává emelő József Attila ³⁴ költőként jóval megengedőbb volt, sőt egyenesen kedvét lelta az antitezisekben és paradoxonokban. Ebből következik, hogy József Attila költői életművében nagyon különböző, *egymással élesen felelő én-poziciók* mutathatók ki.

³² Stoll Béla az 1984-es kritikai kiadásban még a töredékek közé sorolta, de már az 1992-es életmű-kiadásban korrigálta ezt.

³³ Mindenekelőtt Kulcsár Szabó Ernő képviseli ezt a felfogást. Vö. Kulcsár Szabó Ernő (1996): A kettévált modernség nyomában (A magyar líra a húszas-harmincas évek fordulóján. In: Kulcsár Szabó Ernő: *Beszédmód és horizont. Formációk az irodalmi modernségben*, Argumentum, Bp., ill. Kulcsár Szabó Ernő (2005): Csupasz tekintet, szép embertelenség – József Attila és a humán visszavonulás költészete. *Kortárs*. 49, 4. 25–34.

³⁴ József Attilának a budapesti egyetemi tanárától, Pauler Ákostól átvett pánlogikus beállítottságára Forgács László utalása nyomán Tverdota György hívta fel a figyelmet (Tverdota György (1982): *Ihlet tana. Irodalomtörténeti Közlemények*. 86, 539–561). Később Tverdota elsősorban Bergson hatását kezdte hangsúlyozni, s vele szemben Farkas János László szükségesnek látta pontosítani: többet jelenthetett a

Egyetértek Kappanyos András megfigyelésével, hogy József Attila saját nevének versbe foglalása (melyhez kései korszakában is ragaszkodott) Kassák aktivista irányzatának az élet és a művészet különbségét eltörölni kívánó törekvésére vezethető vissza s részben a romantikus művészkultuszra is. ³⁵ S hozzátenném ehhez, hogy nemcsak a nevért foglalta versbe, hanem például a *Nincsen apám* kezdetű versét is a *Születésnapomra* című alkalmi költeményében, amely éppúgy része lett a *Tiszta szívvel* köré épített magánmitológiájának, mint a *Curriculum vitae*. Pályája során többször is kísérletezett valamifajta önéletrajzi narratíva létrehozásával, s ez is változott az idők folyamán – éppúgy újraírta, akár az érvényüket veszítettnek gondolt verseit. S minthogy életművének egyik jellegzetes tartományáról van szó, annyi bizonyosan állítható, hogy az *én* pozíciójának destabilizálása *nem* átfogó sajátosága költészetének.

Szegedy-Maszák Mihály azt írja a *Kortárs*-ban megjelent tanulmányában: „akár volt tudathasadása a költőnek, akár nem, annyi bizonyos, hogy az *én* azonossága már meglehetősen korán kérdésesnek mutatkozott költészetében.” ³⁶ Én óvatosabb lennék ennek megítélésében, mert korai korszakaiban

költő számára Pauler bizonyítható és Hegel (s talán mások) valószínűsíthető hatása, mint Bergsoné; vö. Farkas János László (1999): *Logika, de... Világosság*. 40, 12, 65–87. és Farkas János László: *Testet öltött érv. A Logosz keresése József Attila költészetében*. In: Tverdota György – Veres András (szerk.): *Testet öltött érv. Az értekező József Attila*. Balassi, Budapest, 30–63. Ugyancsak Farkas János László mutatott rá, hogy József Attila közeledése a freudizmushoz *nem jelenti* korábbi antipszichologizmusának feladását, mert a szigorúan tudományos módszertani alapon álló pszichoanalista elmélet maga is elutasította a mindent önkényesen lelki okokra visszavezető pszichologizmust.

³⁵ Kappanyos András (2001): *Eszek*. In: Kabdebó Lóránt – Kulcsár Szabó Ernő – Kulcsár-Szabó Zoltán – Menyhért Anna (szerk.): *Újraolvasó. Tanulmányok József Attiláról*. Anonymus, Budapest, 246.

³⁶ Szegedy-Maszák (2005): *Tanító célzat és művészi érték József Attila költészetében*. *Kortárs*. 49, 4, 7.

József Attila számára még főként mások eredményeinek áthasonítása-kipróbálása volt igazán fontos, s az én státusa mindenkor a mintákból következett. A példaképpen idézett „Jó volna jegyet szerezni és elutazni Önmagunkhoz” sor (melyre Szegedy-Maszák is, Kulcsár Szabó is hivatkozik) ugyancsak olyan versben szerepel, amely Kassák Lajos költészetének erőteljes hatását mutatja (*József Attila*, 1924).

Itt az én állítólagos azonossághiányát eleve megkérdőjelezi a vers címe (*József Attila*). Ráadásul a szöveg úgy indul, hogy kurzíválva újra kiírja a költő nevét, akit (önmagát) a vers énje úgy szólít meg, hogy az lehet a benyomásunk: *békében él önmagával*:

József Attila, hidd el, hogy nagyon szeretlek, ezt még anyámtól örököltem, áldott jó asszony volt, látod, a világra hozott

Kulcsár Szabó viszont abból indul ki, hogy a vers grammatikai énje eleve más, mint a megszólított – amivel ő maga (illetve az általa adott értelmezés) *teremti meg* az én azonosíthatóságának problematikusságát. Az önmegszólító beszédhelyzetet pedig olyan dialogikus szerkezetnek fogja fel, amely *el-dönthetetlené* teszi, hogy ki az igazi alany: a megszólító vagy a megszólított.³⁷ Úgy

³⁷ „A *József Attila* [hidd el. . .] nyitányán a szöveg az apozíopézis (igen ritka!) retorikai alakzatával teszi lehetővé az olvasás antropológiai stabilizációját. Hisz ennek horizontjában a beszélő anyja nem hozhatta világra a megszólítottat, az anyai szeretetet a grammatikai konzisztencia sérelme nélkül pedig csak olyasvalaki örökölhette, aki enélkül itt legfőképpen az önmegszólító énkettőzés dialogikus helyzetében beszélhet [. . .] Mínt hogy a szövegnek az így kipróbált antropológiai jelentésképzés miatt el kell hagynia a grammatikai olvasás fenomenális szintjeit, az alakzatok játékerében a hiányos szintaxis mind az „engem”, mind pedig a „téged” névmással kiegészíthető. [. . .] A szöveg tehát egy olyan olvasás allegóriájaként viselkedik, amelynek egyidejű grammatikai és retorikai feltételezettsége szükségszerűen következtetlenné teszi a beszéd antropológiai vonatkoztatását [. . .] Dialogikus hangzsképletet teremt tehát. . .” Kulcsár Sz. E. (2000): „Szétterült ütem hálója” (Hang és szöveg poétikája: a későmodern korszakktűszőb József Attila költészetében). In: Kulcsár Szabó Emő: *Trodalom és hermeneutika*. Akadémiai, Bp., 175.

tűnik, Kulcsár Szabó valamiért elégedetlen a szinonímia jelenségével, s a hangalak különbözőségét a jelentésbeli azonosság ellen próbálja fordítani. Csak hát például a „Buda-pest” és „Magyarország fővárosa” logikai ösz-szetartozása (legalábbis jelenleg) akkor is fennáll, ha nyelvileg a kettő jól érzékelhetően különbözik egymástól. Az önmegszólítás esetében (amely az antikvitás óta ismert költői beszédhelyzet, s korántsem ritka József Attila életművében) hasonló megfelelés léte-sül a megszólító és a megszólított között. S ha az egyik (tulajdon)nevet is kap, míg a másik nem, ennek valószínűbb oka a tautológia kerülése, mint az alany különbözőségének tételezése.³⁸ S attól, hogy az én nyilvánossá teszi az önmagával folytatott párbeszédet (amire számos indíték készíthető), még egyáltalán nem válik kétségessé, hogy a megszólító (a tevékeny) én az igazi alany.³⁹

Az „önmegszólító énkettőzés” jelentőségét már csak azért sem érdemes annyira hangsúlyozni, mert a vers túlnyomó részében az én *nem önmagával folytat dialógust*, hanem (megnevezetlenül maradó) másokkal. Ha figyelmesen olvassuk a szöveget, világossá válik, hogy az én és az ők (ti) ellentétére épül:

*Az életet hiába hasonlítjuk cipőhöz vagy
vegytisztító intézet-
hez, mégiscsak másért örülnék neki
Naponta háromszor megváltják a világot,
de nem tudnak gyujtát se
gyujtani, ha így megy tovább, nem*

³⁸ Gondoljunk bele, milyen komikus hatású lenne a következő szöveg: „József Attila! Hidd el, hogy nagyon szeretlek, József Attila.”

³⁹ Kulcsár Szabó tulajdonképpen az „antropológiai jelentésképzést”, azaz az élettrajzi megfeleltetést akarja érvényteleníteni túlbonyolító értelmezésével. Feleslegesen. A „József Attila” tulajdonnév ugyanis a szöveg terében éppúgy poétikai funkciót tölt be (tehát nem a verset író valóságos személyt jelöli), mint a grammatikai én. Az utóbbihoz kapcsolódó, különben meglehetősen elnagyolt élettrajzi utalások is a (közös) fikció összetevői. A képzelt veszedelem elhárítása viszont túl sokba kerül.

*törődöm velük
Jó volna jegyet szerezni és elutazni Önma-
gunkhoz, hogy bennetek
lakik, az bizonyos
Minden reggel hideg vízben fürdetem
gondolataimat, így lesznek
frissek és épek [...]
Igaz lelkiünket, akárcsak az ünneplő
ruhákat gondosan őrizzük
meg, hogy tiszta legyen majd az ünne-
pekre.*

A vers éne csöppet sem tűnik bizonytalannak, annyira nem, hogy tréfálkozik az életidegen „világmegváltókon”, akikben mégis közösségre talál (voltaképpen erről szól a kérdéses sor). Oly mértékben biztos önmagában, hogy még hangsúlyozza is az én önállóságát („Minden reggel hideg vízben fürdetem gondolataimat, így lesznek / frissek és épek”) – szinte kiáltóan idézve meg és ugyanakkor ellenpontozva az 1924 elején született *Nem én kiáltok* ismert sorait:

*Hiába fürösztöd önmagadban,
Csak másban moshatod meg arcodat.⁴⁰*

A közösséghez tartozás dilemmája nem az én pozíciójának destabilizációját jelzi, éppen ellenkezőleg, stabilizációja keresését-megszilárdítását. Az avantgárd csak az első oltás volt a középső korszakát meghatározó kollekti-

⁴⁰ Természetesen a versnek ettől (részben) eltérő értelmezése is lehetséges. Már a felütés is („József Attila, hidd el, hogy nagyon szeretlek, ezt még anyámtól / örököltem, áldott jó asszony volt, látod, a világra hozott”) olvasható ironikusan, hiszen a hasonlító (az anya szeretete) valójában ambivalens (abból, hogy megszülte, még nem következik, hogy szereti is). Az önszeretet szinte kihívó megvallása is felfogható úgy, mint az én bizonytalan önértékelését ellensúlyozó gesztus. A vers idézett további része nyilvánvalóan játékos-ironikus hatású. De már az a sor, hogy „Minden reggel hideg vízben fürdetem gondolataimat, így lesznek / frissek és épek”, kevésbé tűnik ironikusnak, a vers befejező része pedig kifejezetten patetikus („A gyémántból jó, meleg dalok nőnek, ha elültetjük a szívünk alá” stb.). Még ha ilyen szélesebb értelemben látjuk az ironia érvényesülését, az sem kérdőjelezi meg az én *azonosságának* egyértelműségét.

vitásélmények közül, s az én-fölötti, kollektív alany, a *többes szám első személy* nem az én bizonytalanságát, hanem azonosulását, azonosságának megtalálását jelentette.⁴¹ Ez az a korszaka József Attilának, amikor még a magány költészete mögé is közösséget képzelt: a magányosok közösségét.

Amennyire meg tudom ítélni, az én pozíciójának elbizonytalanodása a költő pszichoterápiás kezelésével vette kezdetét.⁴² A „tudathasadásos” állapot persze meglehetősen ambivalens én-képpel jár együtt, s József Attila kései költészetében az én felértékelődésére, jelentőség tudatának demonstrálására éppúgy található példa (ilyen *A Dunánál* vagy a *Születésnapomra*), mint a tökéletes eljelentéktelenedés élményének felpanaszolására (e tekintetben a „Talán eltűnök hirtelen / akár az erdőben a vadnyom”) aligha múlható felül), illetve azonosságihiányának megvallására.

Következésképp igen körültekintően *kellene* eljárni az én destabilizációjának tettenérését és megítélését illetően József Attila költészetében. Sajnos, a problémát felvető Kulcsár Szabó Ernő mindmáig adós a bizonyítással, elemzés helyett beéri utalá-

⁴¹ A szöveghez tapadó olvasat könnyen megráfáthatja az értelmzőt. A „mi” szó szerint értve akár ellentéte lehetne az „én”-nek, s individualista alapállásból könnyű eljutni olyan konklúzióhoz, hogy a kollektivistá ízü „mi” elnyeli a személyiséget. Csakhogy József Attila ebben az időszakban éppen azt az *ideális közösséget* kereste, amely elfogadja őt és képviseli a számára fontos értékeket. Ezért lépett be előbb a Bartha Miklós Társaságba, majd az illegális kommunista pártba.

⁴² Nem hiszem, hogy az én pozíciójának, identitásvesztésének problémáját vizsgálva teljesen mellőzhető lenne az az életrajzi körülmény, hogy egy súlyos mentális betegségben szenvedő ember költészetéről van szó.

⁴³ Holott Kulcsár Szabó nem akármilyen jelentőséget tulajdonít e poétikai jelenségnek. Egyenesen úgy véli, hogy „megoldhatatlan feladat elé állította” a tévutakon járó József Attila-kutatást: „... Az én poétikai destabilizációja nemcsak a biografixmust fenyegette tárgya elvesztésével: a maga szemérmes elbeszéléseiben a párttörténeti megközelítés éppúgy a mimézis

sokkal.⁴³ Így lett a személyiség egységének meg-
bomlására az egyik fő példa a *Magány* (1936)
utolsó versszakának második sora:

*látom a szemem: rám nézel vele.*⁴⁴

Egy József Attiláról szóló tanácskozáson⁴⁵
felhívtam rá Kulcsár Szabó figyelmét, hogy
nagyon szerencsétlen példának tartom e sort,
mert a szemek megfeleltetése egymásnak
nem vagy nem csupán megfosztottságot,
az én azonosságának elvesztését jelentheti,
hanem a szerelmes ember *én-kiterjesztését* a
másikra s cserében a másik hasonló előjogait
az énre. Ráadásul a vers énjé még csak nem is
„adományozza” szemeit a másiknak, hanem
adottságként számol a kialakult helyzettel. E
jelenség mögött az az életrajzi élmény húzó-
dik meg – mondtam én, a referenciális olva-
sat javíthatatlan kedvelőjeként –, hogy a költő
mértán hihette: mintegy *új* énjét köszönheti
pszichoanalitikusának, Gyömrői Editnek,
illetve az általa végzett terápiának. Az Én és
a Te azonosulása mögött tehát egy új én-kép
kialakításának lehetősége is rejlik. A helyzet
attól válik (vált) az én számára tragikussá,
hogy szerelme viszonzatlan maradt, amire
ő – önmagát és a szeretett másikat egyaránt

alakzataihoz folyamodott, mint a személyiség körtör-
ténének »rekonstrukciói.« Előszó. In: Kabdebó
Lóránt – Kulcsár Szabó Emő – Kulcsár-Szabó Zoltán
– Menyhért Anna (szerk.) (2001): *Újraolvasó. Tanul-
mányok József Attiláról*. Anonymus, Budapest, 25.
Valójában az életrajzi megközelítéseket semmiféle
feladat elé nem állította „az én poétikai destabilizá-
ciója”, mert *nem volt tudomásuk* ilyesmiről. De ha
lett volna is, egy *poétikai* sajátosság nem feltétlenül
releváns az életrajz terén, ahogy az utóbbi sem az a
versek poétikai vizsgálatában.

⁴⁴ Valóban különösen szuggesztív sor ez, s ahogy a
többi, Gyömrői Editet fantomizáló-diabolizáló József
Attila-versben, a *Magány*-ban is *patologikusan* vég-
letes indulatok szabadulnak el. Bizonyos, hogy az én
nem ura önmagának. De önbecsülésének igen súlyos
kudarca sem vezet identitásának feladásához. A vers-
ben megjelenő agresszió és önagresszió összefüggé-
séről lásd Beney Zsuzsa (1999): A két anya. In: Beney
Zsuzsa: *A gondolat metaforái. Esszék József Attila*
költészetéről. Argumentum, Budapest, 23–25.

⁴⁵ Szegeden, 2005 áprilisában.

méltatlanul lefokozó – átkozódással felel.
Az utolsó két sor azzal éri el az átkozódás
mélypontját, hogy a másik halálát kívánva
az én kifogy a szóból: kifogy a számára
megadatott megtorlás végső lehetőségéből
is. Az apátiába zuhanás hasonló (tetsz)halott
állapotba ragadja őt, mint amilyet a szeretett
nőnek képzel el:

*Halj meg! Már olyan szótlannul kívá-
nom,
hogy azt hihetném: meghalok bele.*

A vita során Kulcsár Szabó Emő nemcsak
a Gyömrőire való hivatkozásomat hátrította
el (mint a szöveghez nem tartozó életrajzi
referenciát), hanem azt is kétségbe vonta,
hogy a *Magány* szerelmes vers volna. Úgy
gondolom, hogy ha nem egy kiragadott sort
értelmezünk, s megpróbáljuk feltámi a vers
szövegterét uraló átkozódó gesztus indítékát,
óhatatlanul eltalálunk – ha nem is Gyömrői
Edithez, de – egy viszonzatlan szerelem má-
sik (megnevezetlen) szereplőjéhez.

Mint ahogy Kulcsár-Szabó Zoltán is elju-
tott hozzá a *Magány*-ról adott (ugyancsak a
Kortárs-ban megjelent) elemzésében: „Kézen-
fekvőnek látszik levonni a következtetést,
hogy az énválság vagy az énvésztes József
Attila itt tárgyalt [versében] lényegében egy
szerelmi válság, pontosabban egy »tárgy-
vesztés« következménye, leplezése vagy
»áttétele«, s ez az olvasat helytálló is.” „Mint is-
meretes, József Attila egykori orvosa [dr. Bak
Róbert] éppen a *Magány* utolsó szakaszára
hivatkozva tárgyalja tárgyvesztés és szerelem
összefüggését Freudnál, és [...] József Attila
valóban megdöbbenő pontossággal kerül
közel ahhoz, hogy megismételje vagy illusztr-
álja ezt a struktúrát: az én szétesése például
Freud szerint többek közt ahhoz vezet, hogy
az én az »énideál« helyett teljesen szerelmé-
nek inkorporált tárgya alá veti magát [...], sőt
az egyik »fele« éppen emiatt, a tárgy inkorpo-
rálása miatt bünteti a másik »felet«, hiszen az
elvakított (mert épp önmagát nem látó) sze-

relem Freud megfogalmazásában büntudat nélküli, beszámíthatatlan bűnözővé teszi az embert.”⁴⁶

Az én-elvesztés megjelenítésének egyik jellegzetessége József Attila esetében éppen az, hogy a háttérben csaknem mindig föl-sejlik – bár megnevezetlenül marad – valamifajta közösségkontúrja. Az én mindenekelőtt attól szenved, attól érzi elveszettnek magát, hogy meg van fosztva az igazi társaktól:

*Gondoljátok meg: Ezen a világon
nincs senkém, semmim. S mit úgy hűtam: én,
az sincsen. Utolsó morzsáit rágom,
amíg elkészül ez a költemény...*

(*Ki-be ugrál...*, 1936. nov.–dec.)

⁴⁶ Kulcsár-Szabó Zoltán (2005): Magány és énihiány József Attilánál. *Kortárs*. 4, 48–49. Kulcsár-Szabó Zoltán tanulmányának sajátos ellentmondása, hogy bár felismeri a vers alaphelyzetét, de minthogy az

Mint ahogy *A bűn* (1935. augusztus) első változatának utolsó sorát („Majd föloldozom én magam. / A bűn kétségtelen.”) akként változtatja meg, hogy beleírja a kapcsolatnak legalább a *lehetőségét* („majd én föloldozom magam; / ki él, segít nekem.”). Ezzel távolról sem azt akarom sugallni, hogy csupán e kétfelé szétnyílt én-pozíció jellemezné kései költészetét. De keretül szolgálhat a különféle megoldások elkülönítésére és csoportosítására. S ha pontosabban látjuk az egyes versek és verstípusok bonyolult kapcsolatrendszerét, talán József Attila életművében is felismerhető válik annak az alapelvnek érvényesülése, melyet ő úgy fogalmazott meg, hogy „a konzonzancia nem egyéb megértett disszonanciánál”.

iskola a teória elsőbbségét vallja, *eleve elfogadja* az én-elvesztés koncepcióját, nem bajlódik a lehetséges ellenérvek mérlegelésével.

